

DIALOG KATOLICYZMU Z RELIGIAMI ABRAHAMICZNYMI W KOŚCIELE W POLSCE

Raport przygotowany przez Grupę
Dialog Międzyreligijny w ramach prac
Kongresu Katoliczek i Katolików

Kongres
Katoliczek
i Katolików

redakcja: DR ANGELIKA MARIA MAŁEK
współpraca: DR HAB. URSZULA PĘKALA

Jako grupa robocza poświęcająca swoją pracę dialogowi międzyreligijnemu dostrzegamy potrzebę bliższego poznania innych religii oraz przemyślenia naszych, jako chrześcijan i katolików, relacji z ich wyznawcami.

SPIS TREŚCI

3	Streszczenie
3	Wstęp – dlaczego dialog międzyreligijny to temat ważny dla Kościoła w Polsce?
4	I. Wprowadzenie teologiczno-doktrynalne – teologia i nauczanie Kościoła katolickiego na temat dialogu z innymi religiami oraz judaizm i islam w relacji do chrześcijaństwa
5	1.1. Deklaracja o stosunku Kościoła do religii niechrześcijańskich <i>Nostra aetate</i> (1965)
6	1.2. Dialog z judaizmem
8	1.3. Dialog z islamem
10	II. Główne problemy związane z dialogiem międzyreligijnym w Kościele w Polsce i ich przyczyny
10	2.1. Brak formacji duchowo-intelektualnej zawodowych teologów (księży, katechetek i katechetów) w omawianym obszarze, brak uznania ważności dialogu międzyreligijnego jako jednego z istotnych tematów
11	2.2. Niewystarczająca wiedza o heterogeniczności partnerów dialogu i symetryzm w patrzeniu na kontakty z wyznawcami innych religii
11	2.3. Bazowanie na stereotypach i niepełnych informacjach
12	2.4. Zorientowanie raczej na prozelityzm niż na dialog
13	2.5. Uwarunkowania historyczne
16	2.6. Współczesny kontekst polityczny i trudności psychologiczne
16	III. Inicjatywy na rzecz dialogu międzyreligijnego w Kościele w Polsce
17	3.1. Poziom indywidualny, rodzinny, parafialny
18	3.2. Poziom diecezjalny – dni judaizmu i islamu
19	3.3. Poziom centralny – episkopat i rady wspólne
20	3.4. Stowarzyszenia, konferencje i inne inicjatywy
23	Zakończenie
24	Wybrane źródła

STRESZCZENIE

Dialog międzyreligijny nie od zawsze był w Kościele oczywisty. Przełomowa w jego historii soborowa deklaracja o stosunku Kościoła do religii niechrześcijańskich *Nostra aetate* pomimo upływu dziesięcioleci nadal nie została w pełni przyswojona, a jej postulaty przez wielu katolików, o ile w ogóle mają oni świadomość jej istnienia, wciąż traktowane są z dużym dystansem. Jako grupa poświęcająca swoją refleksję dialogowi międzyreligijnemu badamy aktualne nauczanie Kościoła w tym obszarze, pytamy o to, jak już wcielane jest ono w życie na różnych poziomach funkcjonowania naszej wspólnoty oraz przede wszystkim o to, jak możemy przystąpić do sprawy budowania jedności z wyznawcami innych religii – przede wszystkim Żydami i muzułmanami – nie tracąc przy tym z oczu własnej tożsamości. Innymi słowy: co my, katolicy i katoliczki w Polsce, robimy i co jeszcze możemy zrobić na rzecz dialogu oraz jak zaprosić do udziału w nim także dotychczas nieświadomych i biernych członków i członkinie naszego Kościoła.

WSTĘP – DLACZEGO DIALOG MIĘDZYRELIGIJNY TO TEMAT WAŻNY DLA KOŚCIOŁA W POLSCE?

Niniejszy raport¹ wpisuje się w trwające prace synodalne – w związku z tym powinien być traktowany jako głos wiernych Kościoła katolickiego w Polsce kierowany w pierwszej kolejności do innych jego wiernych². Jako grupa robocza poświęcająca swoją pracę dialogowi międzyreligijnemu dostrzegamy potrzebę bliższego poznania innych religii oraz przemyślenia naszych, jako chrześcijan i katolików³, relacji z ich wyznawcami. Katolicyzm jest w Polsce religią większościową, co jednak nie tylko nie zwalnia nas z obowiązku wystąpienia ku drugim, ale wręcz do niego przynagla.

- 1 Na podstawie m.in. notatek ze spotkań 7 i 21 kwietnia, 5 i 19 maja, 2, 16 i 30 czerwca oraz 6 października w roku 2021, przede wszystkim wygłaszanych w ich czasie odczytów zaproszonych prelegentów/prelegentek i członków/członkin grupy. Specjalne podziękowania należą się w związku z tym (w kolejności alfabetycznej): dr. hab. Michałowi Bilewiczowi, prof. UW, dr. Jakubowi Drathowi, s. dr. Katarzynie Kowalskiej NDS, dr. Urszuli Pękali, Agnieszce Piskozub-Piwosz, Annie Sieprawskiej, dr. hab. Piotrowi Sikorze, prof. AI, dr. hab. Agacie Skowron-Nalborczyk, prof. UW, dr. hab. Waławowi Wierzbieńcowi, prof. URZ, rabinowi Stasowi Wojciechowiczowi.
- 2 Raport jest próbą odpowiedzi na pytanie synodalne postawione w punkcie 6, dotyczące dialogu w Kościele i społeczeństwie: „Jakie doświadczenia dialogu i wspólnego zaangażowania mamy z wyznawcami innych religii i z osobami bez afiliacji religijnej?”.
- 3 Ze względu na płynność tekstu wszędzie użyto męskich form, jednak sprawy poruszane w tym dokumencie dotyczą oczywiście także (a czasami nawet w większej mierze) chrześcijanek i katoliczek.

Dialog zawsze dokonuje się między osobami, a dopiero w konsekwencji tego pierwotnego porozumienia zaczyna istnieć między systemami, do których ludzie należą – inaczej trudno o prawdziwe porozumienie. Konieczna jest więc z jednej strony znajomość własnych korzeni, a z drugiej wrażliwość na perspektywę Drugiego i szczerą chęć poznania go – prawdziwy dialog nigdy nie zmusza do wyrzeczenia się własnej tożsamości, ale także nie obawia się poznania cudzej. To wzajemne poznanie zakłada przyjrzenie się zarówno temu, co nas dzieli, jak i temu, co nas łączy. W pewnych kwestiach chrześcijanie i wyznawcy innych religii mogą być bliżej siebie, w innych dalej. Tradycję widzieć należy więc raczej jako splot strumieni, które wzajemnie się przenikają, krzyżują, łączą i rozdzielają, niż rzek, które płyną równolegle.

Naszym zadaniem nadal pozostaje wcielanie w życie przesłania Soboru Watykańskiego II (1962–1965)⁴ – mimo iż od jego zakończenia upłynęło już prawie 60 lat. W skali dwutysiącletniej historii Kościoła jest to jednak wciąż bardzo krótki okres w stosunku do wielu wieków nie tylko rażących zaniedbań na tym polu, ale i częstokroć jawnej nienawiści. Niniejszy dokument, po przedstawieniu nauczania Kościoła i wykroczeń przeciwko niemu, wskaże inicjatywy warte dalszego rozpropagowania, które mogą stanowić podstawę dla podjęcia dalszych działań w przestrzeni dialogu, poczynając od poziomu indywidualnych osób, rodzin, wspólnot, parafii, skończywszy na poziomie najbardziej oficjalnym, centralnym.

I. WPROWADZENIE TEOLOGICZNO-DOKTRYNALNE – TEOLOGIA I NAUCZANIE KOŚCIOŁA KATOLICKIEGO NA TEMAT DIALOGU Z INNYMI RELIGIAMI ORAZ JUDAIZM I ISLAM W RELACJI DO CHRZEŚCIJAŃSTWA

Chrześcijańskie pojęcie Objawienia dostarcza teologicznych podstaw do uznania wielości religii za fenomen pozytywny, a nawet chciany przez Boga. Stwórca objawia się w historii i poprzez historię – historia sama jest Objawieniem Boga. W takim ujęciu także religie niechrześcijańskie są miejscem, w którym Bóg ukazuje się człowiekowi i w którym człowiek może Go poznać. Nie wyklucza się to z uznaniem pełni Objawienia w Chrystusie, gdyż On ukazuje człowiekowi nie tylko Ojca, ale też ostateczne przeznaczenie samego człowieka – na tym zasadza się roszczenie chrześcijaństwa do bycia depozytariuszem ostatecznej prawdy o Bogu i człowieku. Jednocześnie poznanie Objawienia następuje w napięciu między „już” pierwszego przyścia Chrystusa a „jeszcze nie” eschatologicznego wypełnienia się historii. Stąd wynika problem z poznaniem ostatecznej prawdy – wszelkie jego ludzkie formy są

niedostateczne i ułomne. Ostateczne rozstrzygnięcie możliwe jest na końcu historii i może pochodzić jedynie od Boga, który sam ukaże nam pełnię prawdy o sobie, zanim jednak to nastąpi, potrzebny jest dialog, w którym uczymy się respektować siebie nawzajem i religie wyznawane przez naszych bliźnich.

Objawienie w historii i poprzez nią oznacza, że jest ono powiązane z konkretnym czasem, miejscem, językiem, daną kulturą. To sprawia, że mimo uniwersalnego znaczenia Objawienia jego dostępność dla ludzi żyjących w różnych epokach i różnych częściach świata jest dosyć ograniczona. Dodatkowo taka forma Objawienia niesie ze sobą ryzyko, że człowiek rozpozna je niewłaściwie albo że całkowicie je odrzuci. Historyczność Objawienia jest jednak formą wybraną przez Boga. Jednocześnie człowiek z natury jest ukierunkowany na Boga i szuka Go. Ponadto u podstaw Objawienia leży miłość, która zakłada wolność. Jeśli poprzez Objawienie Bóg zaprasza człowieka, by wszedł z Nim w relację miłości, to musi istnieć przestrzeń na wolną odpowiedź człowieka – a tej człowiek może udzielić również tylko w historii. Można zatem przyjąć, że wielość religii jest konsekwencją faktu historyczności Objawienia, w którą jest wpisane ryzyko ograniczoności i omylności ludzkiego poznania. Przy tym nie można winić człowieka za nieprzyjmowanie Objawienia w Chrystusie, gdyż wielu ludzi nie miało i nie ma obiektywnej możliwości poznania Go⁵.

Pozytywny stosunek chrześcijaństwa do fenomenu wielości religii może wynikać z Objawienia; jest to twierdzenie komplementarne z nauczaniem soboru odkrywającego Boga objawiającego się także poza Kościołem.

Podstawę dla podjętych tutaj rozważań nad wcielaniem w życie dialogu z innymi religiami w przestrzeni Kościoła katolickiego w Polsce stanowią nauczanie soboru oraz odwołujące się do niego późniejsze dokumenty. Przełomowym tekstem było oczywiście soborowe *Nostra aetate* – choć wciąż aktualne jest pytanie o to, jak wielu katolików o nim słyszało i uskutecznia jego postulaty.

1.1. Deklaracja o stosunku Kościoła do religii niechrześcijańskich *Nostra aetate* (1965)

Kościół wzywa sam siebie do przyjrzenia się swojemu stosunkowi do innych religii, jako że wszyscy ludzie są uczestnikami „wspólnego losu”, którego celem ostatecznym jest Bóg⁶. Obca duchowi Chrystusowemu jest jakakolwiek dyskryminacja bliź-

5 Zarysowana tu kwestia konsekwencji pojęcia Objawienia dla stosunku chrześcijaństwa do innych religii została szczegółowo przedstawiona w: U. Pękala, *Eine Offenbarung – viele Religionen. Die Vielfalt der Religionen aus christlicher Perspektive auf der Grundlage des Offenbarungsbegriffs Wolfhart Pannenberg* (Bonner Dogmatische Studien, t. 48), Würzburg 2010, s. 148–168, 222–228.

6 Por. Sobór Watykański II, Deklaracja o stosunku Kościoła do religii niechrześcijańskich *Nostra aetate*, 1965 (AAS 58), nr 1, 5 (dalej jako *Nostra aetate*). W dokumencie *Bo dary łaski i wezwania Boże są nieodwołalne. Refleksje o kwestiach teologicznych odnoszących*

nich, gdyż nazywanie Boga Ojcem jest równoznaczne z uznaniem Jego ojcostwa w stosunku do wszystkich (por. 1 J 4,8)⁷. Kościół nie tylko nie odrzuca tego, co w innych religiach jest prawdziwe i święte, ale wzywa do łączenia świadectwa wyznawców Chrystusa z poszanowaniem dla dóbr żywych w innych tradycjach religijnych⁸.

1.2. Dialog z judaizmem

Nostra aetate Żydów wskazuje jako naród pierwszego wybrania, przymierza Boga z patriarchami jako źródło wiary i wybrania Kościoła, zaś wyjście z Egiptu za zapowiedź zbawienia⁹. Chrystus przez swój krzyż pojednał naród żydowski z innymi narodami – winą za Jego śmierć nie można obarczać współcześnie żyjących Żydów¹⁰. Wzmianki o tym są istotne ze względu na powracające uzasadnianie antysemityzmu. Dokument wskazuje także na żydowskie pochodzenie Jezusa, Maryi, Apostołów i pierwszych wyznawców¹¹. Bóg, pomimo nieprzyjęcia Ewangelii przez większość Żydów, nie żałuje swoich darów i powołania (por. Rz 11,28–29)¹². Sobór zaleca wzajemne poznanie, „które osiągnąć można zwłaszcza przez studia biblijne i teologiczne oraz przez braterskie rozmowy”¹³.

Wątki zainicjowane w *Nostra aetate* znalazły swoje rozwinięcie w kolejnych dokumentach na temat dialogu z judaizmem. Poruszane postulaty oscylują wokół tematów takich jak katechizacja i formacja, lektura Biblii, liturgia, Zagłada i bezpośrednio związany z nią antysemityzm.

Z inicjatywy Komisji do spraw Kontaktów Religijnych z Judaizmem w 1974 roku pojawiły się *Wskazówki i sugestie w sprawie wprowadzania w życie deklaracji soborowej*, osadzające ją w kontekście Holokaustu. Postulują wrażliwość szczególnie w odniesieniu do poruszania tematyki Wcielenia¹⁴. Zaleca się podkreślanie ciągłości Objawienia w komentarzach biblijnych, pokazanie związków z liturgią

*się do relacji katolicko-żydowskich z okazji 50. rocznicy „Nostra aetate” (art. 4) z 2015 roku Komisja do spraw Kontaktów Religijnych z Judaizmem sformułowała trzy główne cele dialogu, wyrażone w bardziej rozbudowanej formie w *Nostra aetate*: pogłębienie wzajemnej wiedzy, zaangażowanie na rzecz sprawiedliwości i pokoju oraz zwalczanie przejawów dyskryminacji rasowej. Por. Komisja ds. Kontaktów Religijnych z Judaizmem, *Bo dary łaski i wezwania Boże są nieodwołalne. Refleksje o kwestiach teologicznych odnoszących się do relacji katolicko-żydowskich z okazji 50. rocznicy „Nostra aetate” (art. 4)*, 2015, nr 44.*

7 Por. *Nostra aetate*, nr 5.

8 Por. tamże, nr 2.

9 Por. tamże, nr 4.

10 Por. tamże.

11 Por. tamże.

12 Por. tamże.

13 Tamże.

14 Por. Komisja Stolicy Apostolskiej ds. Stosunków Religijnych z Judaizmem, *Wskazówki i sugestie w sprawie wprowadzania w życie deklaracji soborowej*, 1974 (AAS 67), nr 1.

żydowską, a także rezygnację z przedstawiania religii żydowskiej jako opartej na czystym legalizmie. Wspomniane aspekty powinny pojawiać się na wszystkich poziomach nauczania i wychowania¹⁵. Biskupi powinni podjąć inicjatywy związane także z chrześcijańsko-żydowską działalnością naukową¹⁶. Dokument zachęca do wspólnej modlitwy i działalności na rzecz dobra społecznego¹⁷.

W dokumencie *Żydzi i judaizm w głoszeniu słowa Bożego i katechezie Kościoła katolickiego. Wskazówki do właściwego przedstawiania tych zagadnień* z 1985 roku komisja pokazuje niebezpieczeństwo antysemityzmu i ignorancji¹⁸. Zwraca uwagę także na typologiczną interpretację Starego i Nowego Testamentu, a w związku z tym na konieczność unikania myślenia o nich w kluczu zerwania przymierza z Żydami na rzecz przymierza z Kościołem¹⁹. Formacja i katecheza muszą zająć się problemem rasizmu i antysemityzmu²⁰.

Najbardziej znany cytat związany z wizytą Jana Pawła II w rzymskiej Synagodze Większej w 1986 roku to wypowiedź pod adresem Żydów: „Jesteście naszymi umiłowanymi braćmi i – można powiedzieć – naszymi starszymi braćmi”²¹. Papież mówi o religii żydowskiej jako o rzeczywistości wewnętrznej dla chrześcijaństwa – „stosunek do niej jest inny aniżeli do jakiegokolwiek innej religii”²².

Kolejny dokument Komisji ds. Kontaktów Religijnych z Judaizmem *Pamiętamy: Refleksje nad Shoah* z 1998 roku widzi refleksję i badania nad Holokaustem jako istotne nie tylko ze względu na przeszłość, ale także wspólną przyszłość²³. Wska-

15 Por. *Wskazówki i sugestie...*, nr 2–3.

16 Por. tamże, nr 3, 5.

17 Por. tamże, nr 1, 4.

18 Por. Komisja ds. Kontaktów Religijnych z Judaizmem, *Żydzi i judaizm w głoszeniu słowa Bożego i katechezie Kościoła katolickiego. Wskazówki do właściwego przedstawiania tych zagadnień*, 1985, I.8.

19 Por. tamże, II.4–8.

20 Por. tamże, VI.2.

21 Jan Paweł II, Przemówienie w Synagodze Większej, Rzym, 13.04.1986, nr 4. Podobne sformułowanie pojawiło się wiele lat później w liście pasterskim Konferencji Episkopatu Polski z okazji 50. rocznicy *Nostra aetate* pt. Wspólne duchowe dziedzictwo chrześcijan i Żydów z 2015 roku, w którym wskazuje się na pokrewieństwo duchowe chrześcijan i Żydów – naszych „braciach” i „ojcach” – na której opiera się wyjątkowość dialogu. Porównanie do życia rodzinnego powraca także w dokumencie Komisji ds. Kontaktów Religijnych z Judaizmem: „Tak więc Żydzi i chrześcijanie mają tę samą matkę i mogą być postrzegani (...) jako rodzeństwo, które (...) rozwinęło się w różnych kierunkach”. Por. *Bo dary łaski i wezwania Boże są nieodwołalne...*, nr 15. Wydaje się, że mówienie o „religii siostrzanej” jest bardziej klarowne niż sformułowanie o Żydach jako „starszych braciach”.

22 Jan Paweł II, Przemówienie w Synagodze Większej..., nr 4. Jak się wydaje, słowa o „rzeczywistości wewnętrznej” należy rozumieć w sensie pozytywnym, jako przyswojenie, a nie zawłaszczenie.

23 Por. Komisja ds. Kontaktów Religijnych z Judaizmem, *Pamiętamy: Refleksje nad Shoah*, 1998, nr 1–2.

zuje na wielowiekową historię prześladowań Żydów i chlubne wyjątki²⁴. Tekst kończy mocne wezwanie ludzi dobrej woli do refleksji nad znaczeniem Zagłady, której ofiary „domagają się uwagi całej ludzkości”²⁵.

Dokument *Naród żydowski i jego święte Pisma w Biblii chrześcijańskiej* z 2002 roku wydany przez Papieską Komisję Biblijną podkreśla, że księgi Nowego Testamentu widzą same siebie jako zakorzenione w doświadczeniu Izraela²⁶. Bez Starego Testamentu Nowy byłby „rośliną pozbawioną korzeni” i księgą niemożliwą do odszyfrowania²⁷.

1.3. Dialog z islamem

O muzułmanach *Nostra aetate* wspomina jako o wyznawcach jedyne Boga, którego sądu oczekują i któremu cześć oddają przez modlitwę, jałmużnę i post, uznających Jezusa za proroka, a także czczących Jego Matkę i wzywających Jej pomocy²⁸. Sobór wzywa do zaniechania sporów z przeszłości oraz pracy nad wzajemnym zrozumieniem i pokojem dla dobra ludzkości²⁹.

Wypowiedzi Kościoła konkretnie na temat islamu to przemówienia Jana Pawła II, szczególnie te wygłaszane podczas pielgrzymek do państw o znaczącym odsetku muzułmanów³⁰, listy Papieskiej Rady ds. Dialogu Międzyreligijnego³¹, dokumenty z oficjalnych spotkań przedstawicieli katolicyzmu i islamu. Widoczna jest ogólna dysproporcja w poruszaniu tematyki dialogu z judaizmem i z islamem na niekorzyść tego drugiego. Na uwagę zasługuje z pewnością *Dokument o ludzkim braterstwie dla pokoju światowego i współistnienia* z 2019 roku autorstwa papieża Franciszka i wielkiego imama szejka Ahmada al-Tayyeba z kairskiego Uniwersytetu al-Azhar³². Wiara w Boga jako źródło pokoju w świecie ogarniętym konfliktami jest punktem wyjścia tego dokumentu. W swoich źródłach religie nie są konflik-

24 Por. tamże, nr 3.

25 Tamże, nr 5.

26 Por. Papieska Komisja Biblijna, *Naród żydowski i jego święte Pisma w Biblii chrześcijańskiej*, Kielce 2002, nr 3.

27 Por. tamże, nr 84.

28 Por. *Nostra aetate*, nr 3.

29 Por. tamże, nr 3.

30 Zob. np. Jan Paweł II, Przemówienie powitalne na lotnisku w Kairze, 24.02.2000, <https://jp2-online.pl/en/object/przemowienie-powitalne-na-lotnisku-w-kairze;T2JqZWN0OjMxMDg=> (dostęp 27.11.2021); Jan Paweł II, Przemówienie w meczecie Umajjadów w Damaszku, 6.05.2001, <http://www.nauczaniejp2.pl/dokumenty/wyswietl/id/1080> (dostęp 27.11.2021).

31 List z okazji ramadanu w 2013 roku podpisany został przez papieża Franciszka, zob. https://www.vatican.va/content/francesco/en/messages/pont-messages/2013/documents/papa-francesco_20130710_musulmani-ramadan.html (dostęp 26.11.2021).

32 Por. dokument muzułmański *A Common Word Between Us and You*, <https://www.acommonword.com> (dostęp 2.09.2021).

togenne – to ludzie wykorzystują je do dzielenia i rządzenia. Autorzy dokumentu nazywają to degeneracją religii i pokazują, że religie skłaniają do współpracy i dialogu, który zalecają: „pluralizm i różnorodność religii, koloru skóry, płci, rasy i języka są wyrazem mądrej woli Bożej (...). Ta boska Mądrość jest źródłem, z którego wywodzi się prawo do wolności wiary i wolności do bycia różnymi. Dlatego odrzuca się wszelkie próby zmuszania ludzi do przyjmowania określonej religii oraz kultury (...)”³³.

***

Przytoczone dokumenty pokazują, że deklaracja *Nostra aetate* nie jest jeszcze wdrożona – pojawiają się jako kolejne teksty nawiązujące do niej wprost i rozwijające poruszone już wcześniej wątki, zasadnicza treść wciąż wydaje się jednak wymagająca głębszego wcielenia w życie.

Na uwagę zasługuje szczególny charakter dialogu z judaizmem – na szczeblu centralnym refleksja i działania z nim związane podejmowane są ze strony Kościoła katolickiego w ramach Papieskiej Rady ds. Jedności Chrześcijan, w Komisji ds. Kontaktów Religijnych z Judaizmem. Ważne jest podkreślanie wspólnych korzeni, ale także przedstawianie judaizmu jako odrębnej religii. Trzeba podkreślić, że obecnie są w nim grupy ukazujące żydowskie korzenie chrześcijaństwa – starające się „odzyskać żydowskość Jezusa”. Ten nurt dialogu nie został zainicjowany przez rabinów, ale przez intelektualistów: pisarzy, historyków, socjologów – określa Jezusa jako brata i chce zrozumieć Jego żydowskość, długo pomijaną czy wręcz odrzuconą w Kościele³⁴. Przy okazji dialogu z judaizmem warto zwrócić uwagę na zjawisko nurtów mesjanistycznych, obecnych wśród wspólnot ewangelikalnych i zielonoświątkowych. To trudny temat, budzący konflikty pomiędzy Żydami a Żydami mesjanistycznymi – w większości chrześcijanami ewangelikalnymi – którzy odkryli swoje żydowskie korzenie. International Council of Christians and Jews przygotowuje dokument w tej sprawie³⁵.

Z islamem także łączy chrześcijaństwo wspólny korzeń, choć już w nieco innym sensie niż z judaizmem. Jezus w islamie czczony jest jako prorok, żywy jest także kult Maryi³⁶, do czego odwołuje się również *Nostra aetate*³⁷. Warto zaznaczyć także,

33 Por. niedawną na przestrzeni historii chrześcijaństwa encyklikę o liberalizmie i religijnym indyferentyzmie *Mirari vos* Grzegorza XVI z 1832 roku, która nazywa wolność religijną „niedorzecznym i błędnym mniemaniem”.

34 Na temat stosunku współczesnych Żydów do Jezusa zob. więcej np. „Znak” nr 10 (701), 2013, temat numeru *Jezus Żydów*, <https://www miesiecznik.znak.com.pl/7012013pazdier-nikspis-tresci> (dostęp 18.07.2021).

35 Zob. więcej: portal International Council of Christians and Jews (IC CJ), <https://www.iccj.org> (dostęp 02.07.2021).

36 Warto wspomnieć w tym miejscu wspólne miejsce modlitw do Matki Jezusa – Mery-emanę na Wzgórzu Słowików pod Efezem (Turcja).

37 Por. *Nostra aetate*, nr 3.

że początkowo kwestia islamu i religii innych niż judaizm nie miała się w ogóle pojawić w dokumencie – znalazła się tam na prośbę biskupów Azji i Afryki³⁸.

II. GŁÓWNE PROBLEMY ZWIĄZANE Z DIALOGIEM MIĘDZYRELIGIJNYM W KOŚCIELE W POLSCE I ICH PRZYCZYNY

Przedstawione zostaną przykłady zachowań, sytuacji, postaw sprzecznych z duchem dialogu, często radykalnie. Celem zaprezentowania tych antywzorów jest ukazanie, dlaczego podejmowane tu zagadnienia są istotne i nie tylko mają wymiar czysto teoretyczny, ale też przekładają się bezpośrednio na praktykę.

2.1. Brak formacji duchowo-intelektualnej zawodowych teologów (księży, katechetek i katechetów) w omawianym obszarze, brak uznania ważności dialogu międzyreligijnego jako jednego z istotnych tematów

Niedostateczna formacja księży i katechetek/katechetów lub całkowity jej brak w odniesieniu po pierwsze do innych religii, a po drugie do dialogu z nimi wynikają m.in. z nieznaczącej obecności (lub braku) przedmiotów dotyczących dialogu międzyreligijnego w programie studiów teologicznych; to przekłada się z kolei na brak formacji wiernych w tym obszarze. Z powyższym wiąże się także triumfalistyczne podejście do własnych poglądów religijnych – traktowanie siebie samych jako lepszych od innych tylko z faktu formalnej przynależności do Kościoła katolickiego³⁹. Wyraźny jest związany z powyższym brak zainteresowania posługujących w para-

38 Więcej na ten temat zob. G. Ignatowski, *Problematyka islamu na Soborze Watykańskim II*, „Łódzkie Studia Teologiczne” t. 13, 2004, s. 45–54.

39 Widoczna jest pewna dwuznaczność, w jakiej na poziomie naukowym, zwłaszcza na katolickich uczelniach w Polsce, pojawiają się odniesienia do islamu: z jednej strony zdarzają się konferencje naukowe organizowane na jego temat, z drugiej podczas nich islam często pokazywany jest w jednoznacznie negatywnym kontekście. Przykład przygotowanej przez seminarzystów na potrzeby jednej z konferencji publikacji opatrzonej zdjęciami zakrwawionych rąk trzymających różaniec i kobiet w burkach, zob. „Vox Nostra” nr 75, 2015, materiał *Chrześcijanie i muzułmanie. Od konfrontacji do dialogu. XXXI Ogólnopolskie Forum Młodych, 5–6 listopada 2015*. Przeprowadzono badanie podręczników szkolnych pod kątem obecnego w nich obrazu islamu – wnioski pokazują, że jest traktowany jako „inny”, wspomniane pomoce dydaktyczne umacniają obiegowe stereotypy. Por. K. Górak-Sosnowska, *Wizerunek islamu na przykładzie podręczników szkolnych*, w: *Islam i obywatelskość w Europie*, red. K. Górak-Sosnowska, P. Kubicki, K. Pędziwiatr, Warszawa 2006, s. 237–251; oraz raport przygotowany dla UNESCO w ramach programu *A comparative study of school textbooks within the framework of Euro-Arab dialogue* – M. Pawelczak, *Obraz Arabów i cywilizacji islamskiej w polskich podręcznikach do historii*, 2015.

fiach księży i w konsekwencji także większości wiernych oficjalnymi uroczystościami takimi jak Dzień Judaizmu czy Dzień Islamu – jest to obojętność, z której rodzi się niewiedza, a z niej, w skrajnych przypadkach, agresja i nienawiść.

2.2. Niewystarczająca wiedza o heterogeniczności partnerów dialogu i symetryzm w patrzeniu na kontakty z wyznawcami innych religii

Judaizm, islam i inne wielkie religie nie posiadają jednolitych struktur na poziomie krajowym czy międzynarodowym, które reprezentowałyby wszystkich wyznawców danej religii. Ponadto religie te nie są jednorodne, ale w ich łonie istnieją różne nurty; ta różnorodność przekłada się na praktykę życia i z tego powodu Kościołowi trudno znaleźć reprezentatywnych partnerów dialogu. U katolików niejednokrotnie występuje też podświadome przeniesienie scentralizowanej i zhierarchizowanej struktury Kościoła katolickiego na wszystkie inne podmioty bądź świadoma niechęć do podjęcia wysiłku zrozumienia złożoności tradycji religijnych poza katolicyzmem. Pojawiają się często pytania o wzajemność („a kiedy Żydzi zorganizują Dzień Chrześcijaństwa?”) świadczące o niezrozumieniu sensu dialogu – tzn. faktu, że takie wydarzenia mają służyć nam jako wyznawcom Chrystusa także wtedy, gdy starania drugiej strony są w istocie lub jedynie wydają się niedostateczne. Kontekst katolicyzmu jako wyznania większościowego jest tu niezwykle istotny – w takiej sytuacji nigdy nie będzie mowy o tak pojętej równowadze, co wcale nie zwalnia nas z prawa i obowiązku do podejmowania dialogu.

2.3. Bazowanie na stereotypach i niepełnych informacjach

Stereotypy utrudniające dialog zlokalizowane są na różnych płaszczyznach. Po pierwsze, Polska traktowana jest jako przestrzeń monolityczna, w której nie istnieje religijna różnorodność, a zatem dialog międzyreligijny nie jest realną potrzebą. Po drugie, uproszczenia dotyczące innych religii wynikają z tego, że większość populacji w Polsce nie doświadcza realnego spotkania z innowiercami na poziomie życia codziennego – w związku z tym mocno ograniczony jest tzw. dialog życia. W Polsce niewielu jest „widocznych” wyznawców innych religii, a to rodzi stereotypy, znajdujące swoje odzwierciedlenie choćby w przedstawianiu ich w mass mediach, gdzie materiały np. o Żydach opatrzone są wizerunkami ortodoksyjnych chasydów przyjeżdżających z Izraela. Nawet w treściach o neutralnym charakterze ostatecznie budzi to w odbiorcach poczucie obcości.

Dialog chrześcijańsko-muzułmański wydaje się jeszcze trudniejszy niż chrześcijańsko-żydowski, już dość mocno ugruntowany w społeczeństwie – w przeciwieństwie do tego opinia o muzułmanach i ich wpływie na rzeczywistość w Polsce jest bardzo negatywna i takie też przesłanie płynie nierzadko z kościołów. Z uwagi na odsetek muzułmanów zamieszkujących nasz kraj można mówić o islamofobii bez muzułmanów.

Problematyczny jest również dialog ekspertów, przede wszystkim dlatego, że nie ma w Polsce wykształconych na poziomie uniwersyteckim teologów innych religii, szczególnie teologów muzułmańskich⁴⁰. Na konferencje naukowe w związku z tym brakiem najczęściej zapraszani są islamoznawcy innych wyznań, którzy wypowiadają się zamiast muzułmanów.

W kontekście dialogu z judaizmem przykładem instrumentalizacji i działania potencjalnie krzywdzącego dla drugiej strony może być wykorzystanie postaci Edyty Stein (św. Teresy Benedykty od Krzyża OCD) jako pomostu pomiędzy chrześcijaństwem i judaizmem – potrzebna jest perspektywa wczucia się w spojrzenie drugiej strony dialogu⁴¹. Jeśli chodzi o modlitwę z Żydami, to istotna jest kwestia instrumentalnego wykorzystania elementów kultycznych judaizmu w nabożeństwach chrześcijańskich – konieczne jest uwrażliwienie na takie aspekty jak potencjalne zawłaszczenie i rozróżnienie judaizmu jako religii od kultury żydowskiej.

2.4. Zorientowanie raczej na prozelityzm niż na dialog

Wśród katolików istnieje tendencja do traktowania dialogu – wbrew nauczaniu Kościoła – jako formy rozmywania doktryny wiary i odchodzenia od prawdy chrześcijaństwa na rzecz innych poglądów. Prowadzi ona do wyboru „bezpiecznej opcji” trzymania się od innych światopoglądów z daleka (co dotyczy rzecz jasna nie tylko różnic religijnych), nawet przy świadomym posunięciu się do manipulacji i kłamstw na ich temat. Postawa taka usprawiedliwiana bywa przekonaniem o ryzyku, jakie rzekomo niesie ze sobą dialog – mianowicie takim, że wierni mogą poczuć się wręcz zachęcani do zmiany swoich poglądów religijnych przez samo przyswojenie sobie pewnych informacji na temat tego, co wyznają inni ludzie. Nie tylko więc nie podejmuje się pozytywnych działań na rzecz dialogu, ale sztucznie blokuje się możliwość jego zaistnienia. Ten sposób myślenia to przejaw lękowego podejścia do wiary własnej i cudzej – jeśli jednak trwanie w Kościele jest zbudowane na braku wiedzy dotyczącej innych religii, to nie może być nazwane świadomym wyborem Chrystusa. Nie negując faktu, że dialog zawsze jest jakimś wyzwaniem, nie można unikać tej konfrontacji, także na poziomie indywidualnej refleksji i duchowości. Prawidłowo pojęty dialog zakłada najpierw gruntowne poznanie samych siebie (w tym przypadku własnej doktryny), a w dalszej kolejności part-

40 Istnieją oczywiście wyjątki, jak choćby Andrzej Saramowicz, polski nauczyciel sufizmu, choć jego wykształcenie teologiczne nie ma charakteru formalnego, zob. *Andrzej Saramowicz: Islam może zabijać. Jak każda religia*, <https://wiadomosci.onet.pl/tylko-w-onecie/andrzej-saramowicz-islam-moze-zabijac-jak-kazda-religia/9j592gk> (dostęp 14.11.2021).

41 Więcej na temat różnicy perspektywy zob. np. S. Krajewski, *Sprawa Edyty Stein*, w: *Bóg i Auschwitz. O Edycie Stein, wizycie Papieża Benedykta XVI i Bogu w mrokach dziejów*, Kraków 2007, s. 63–71, <https://cdim.pl/stanislaw-krajewski-sprawa-edyty-stein,3731> (dostęp 14.11.2021).

nera owego dialogu. Można powiedzieć, że w pewnym sensie lęk przed dialogiem wynika wprost z niepełnej znajomości własnej wiary. Brakuje też przy tym refleksji nad tym, o czym druga strona (potencjalnego) dialogu chciałaby rozmawiać z katolikami⁴².

2.5. Uwarunkowania historyczne

2.5.1. Antysemityzm tradycyjny i spiskowy

Konieczne jest skonfrontowanie się z problemem antysemityzmu w środowiskach kościelnych przed wojną i po niej, także u wybitnych postaci Kościoła takich jak św. Maksymilian Maria Kolbe czy bł. Stefan Wyszyński. W Polsce chętnie poruszany jest wątek Sprawiedliwych Wśród Narodów Świata, jednak znacznie mniej chętnie podchodzi się do sprawy rozliczenia się z faktem, że wielu Polaków wspierało niemieckich okupantów w eksterminacji Żydów. Sprawiedliwi Wśród Narodów Świata wydają się więc dobrym punktem wyjścia do zainspirowania do głębszej refleksji, której owoce odnieść będzie można także do teraźniejszości.

Jednym z przejawów antysemityzmu jest antysemityzm folklorystyczny/kulturowy – np. „sąd nad Judaszem”, czyli bicie i topienie kukły Judasza (ucharakteryzowanej zgodnie ze stereotypowym wizerunkiem Żyda) w podkarpackim Pruchniku jako jedna z tradycji wielkopiątkowych, która po latach od wydania oficjalnego zakazu powróciła w 2019 roku⁴³. Podobny problem, choć mniej jaskrawy, związany jest z misteriami odbywającymi się w Kalwarii Zebrzydowskiej, gdzie faryzeusze i kapłani przedstawiani są w stereotypowej stylistyce jednoznacznie kojarzącej się z Żydami, w przeciwieństwie do „pozytywnych” bohaterów, historycznie również przecież Żydów. Drugą kwestią związaną z tym miejscem kultu są malowidła przedstawiające przerabianie dzieci na macę⁴⁴.

42 Z perspektywy drugiej strony dialogu, w tym przypadku Żydów: praktycznie do końca XVIII wieku wszelkie kontakty z chrześcijaństwem były przez Żydów odrzucane, traktowano je bowiem jako niebezpieczną drogę prowadzącą do asymilacji, konwersji i jako środek do włączenia się w kulturę europejską.

43 Por. „Sąd nad Judaszem” wrócił do Pruchnika. Spalono kukłę Żyda, „Rzeczpospolita” 21.04.2019, <https://www.rp.pl/Spoleczenstwo/190429961-Sad-nad-Judaszem-wrocil-do-Pruchnika-Spalono-kukle-Zyda.html> (dostęp 02.07.2021). Wydarzenie to spotkało się z szybką reakcją bpa Rafała Markowskiego, Przewodniczącego Rady ds. Dialogu Religijnego i Przewodniczącego Komitetu ds. Dialogu z Judaizmem Konferencji Episkopatu Polski, por. *Bp Markowski: Kościół jednoznacznie wyraża dezaprobatę wobec praktyk, które godzą w godność człowieka (komunikat)*, <https://episkopat.pl/bp-markowski-kościół-jednoznacznie-wyraża-dezaprobatę-wobec-praktyk-które-godzą-w-godność-człowieka-komunikat> (dostęp 02.07.2021).

44 Por. *Centrum Wiesenthala: Ta droga krzyżowa obraża Żydów*, „Wiadomości. Gazeta.pl” 28.04.2006, <https://wiadomosci.gazeta.pl/wiadomosci/7,114873,3312331.html> (dostęp 16.11.2021).

Antysemityzm spiskowy nie omija niestety także hierarchii i przedstawiciele kościelnych uniwersytetów. Biskup tarnowski Andrzej Jeż podczas wielkoczwartkowej homilii w 2019 roku głosił istnienie spisku żydowskiego mającego na celu zniszczenie Kościoła i objęcie władzy nad światem. Swoje tezy wsparł kilkoma dokumentami wątpliwego pochodzenia, w tym tzw. *Protokołami mędrców Syjonu*, od dawna uznanymi za fałszywe źródło z początku XX wieku⁴⁵. Ksiądz Tadeusz Guz, profesor Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, w kilku wypowiedziach odwoływał się do wspomnianych wyżej oszczerstw, według których Żydzi mieliby porwać i zabijać chrześcijańskie dzieci w celach rytualnych – np. aby wytoczyć ich krew i użyć jej do wypieku macy. Ksiądz Guz twierdzi, że sprawa (rzekomych) mordów rytualnych nigdy nie została jednoznacznie wyjaśniona, choć nie jest to prawda. Kwestią związaną z wypowiedziami tego typu jest stosunek uniwersytetu, na którym zatrudniony jest ks. Guz – wspomniane wypowiedzi uznane zostały bowiem za mieszczące się w ramach dyskursu naukowego⁴⁶.

W Kaliszu miał miejsce głośny incydent antysemicki podczas obchodów Święta Niepodległości 11 listopada 2021 roku – doszło tam do spalenia kopii Statutu kaliskiego z 1264 roku, przywileju tolerancyjnego dla Żydów. Oprócz tego uczestnicy wiecu wykrzykiwali antysemickie hasła⁴⁷. Zajście spotkało się z szybką i ostrą krytyką przedstawicieli władz państwowych i episkopatu, a także przedstawicieli Kościołów i wspólnot chrześcijańskich istniejących w Kaliszu⁴⁸.

Antysemityzm występuje także w formie „fetyszycacji” Żydów i symboliki żydowskiej – dobrym przykładem jest tu „Żyd z pieniążkiem”, mający wedle popularnego przesądu przynosić szczęście i dobrobyt⁴⁹. Jednak „miękki antysemityzm” jest

45 Por. Z. Radzik, *Protokoły biskupa Jeża*, „Tygodnik Powszechny” 26.04.2019, <https://www.tygodnikpowszechny.pl/protokoly-biskupa-jeza-158620> (dostęp 13.11.2021).

46 Por. *KUL zaostrza kurs. Teraz broni antysemickich słów ks. Guza*, „Polityka” 31.03.2021, <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/spoleczenstwo/2111171,1,kul-zaostrza-kurs-teraz-broni-antysemickich-slow-ks-guza.read> (dostęp 13.11.2021).

47 Por. *Antysemityzm na marszu nacjonalistów w Kaliszu. „Śmierć Żydom” i palenie „Statutu Kaliskiego”*, Radio ZET, 12.11.2021, <https://wiadomosci.radiozet.pl/Polska/Kalisz.-Antysemickie-okrzyki-na-marszu-nacjonalistow.-Spalono-tekstu-Statutu-Kaliskiego> (dostęp 13.11.2021).

48 Pod dokumentem podpisali się przedstawiciele Kościołów: rzymskokatolickiego, polskokatolickiego, ewangelicko-augsburskiego, prawosławnego, Bożego w Chrystusie i Słowa Życia. Por. *Kaliskie Kościoły o antysemickim marszu: bolesne wydarzenia*, „Wiadomości. Onet” 13.11.2021, <https://wiadomosci.onet.pl/poznan/kalisz-koscioly-o-antysemickim-marszu-bolesne-wydarzenia/3rq4710> (dostęp 14.11.2021).

49 Zob. J. Tokarska-Bakir, *Żyd z pieniążkiem podbija Polskę*, „Gazeta Wyborcza” 18.02.2012, <https://wyborcza.pl/7,75410,11172689,zyd-z-pieniazkiem-podbija-polske.html> (dostęp 15.12.2021). Apel o zaniechanie sprzedaży podobnych wizerunków został już oficjalnie wystosowany w Krakowie przez przedstawicieli miasta, instytucji kulturalnych i organizacji pozarządowych po interwencji Żydowskiej Gminy Wyznaniowej, por. Posiedzenie Okrąglego Stołu, *Wobec zjawiska „Żydów na szczęście” w Polsce*, zob. https://www.krakow.pl/aktualnosci/250066,29,komunikat,wspolny_glos_wobec_antysemickich_figurek.html (dostęp 07.07.2021).

często wstępem do jego ostrych form – fenomen wspomnianych wizerunków wymieniany jest razem z karykaturami Żydów w skrajnie prawicowej przedwojennej (ale i nierzadko także współczesnej) prasie, bo odwołuje się do antysemickiej propagandy wiążącej żydowską mniejszość etniczną z chciwością i kontrolą banków⁵⁰.

Chuligańskie napisy w przestrzeni publicznej i nienawistne komentarze w Internecie są niestety codziennością, ale na szczęście znacznie rzadziej występują już dewastacje żydowskich miejsc pochówku⁵¹.

Kolejną problematyczną kwestią są tradycyjne wycieczki młodzieży izraelskiej do Polski skoncentrowane wokół miejsc kaźni narodu żydowskiego, przez co tworzy się u kolejnych pokoleń młodych Żydów skojarzenie Polski z Holocaustem – jest to jednak problem, który musi zostać rozwiązany na poziomie dyplomatycznym. Prace w tym kierunku trwają od wielu lat i powoli przynoszą efekty.

2.5.2. Tekst modlitwy wielkopiątkowej za Żydów

Poprawne tłumaczenie modlitwy za Żydów z wielkopiątkowej Liturgii Męki Pańskiej, które powinno obowiązywać także w Polsce, brzmi następująco:

„Módlmy się za Żydów, do których najpierw Pan Bóg nasz przemówił, aby pomógł im wzrastać w miłości Jego Imienia i w wierności Jego przymierzu. Wszchemogący, wieczny Boże, Ty dałeś swoje obietnice Abrahamowi i jego potomstwu; wysłuchaj łaskawie prośb Twego Kościoła, aby *lud, który jako pierwszy nabyłeś na własność* [łac. *populus prioris acquisitionis*], mógł osiągnąć pełnię odkupienia”.

Polski episkopat zatwierdził powyższy wariant tłumaczenia frazy w 2009 roku i wystąpił do Watykanu o jego zatwierdzenie. Uzyskano jednak odpowiedź od Kongregacji Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, że nie jest możliwym zatwierdzenie korekt pojedynczych fragmentów nieprawidłowych tłumaczeń i należy przedłożyć kompletne tłumaczenie nowej edycji typicznej mszału z roku 2002. Wydaje się, że jest to kwestia czysto formalna, jednak w związku z nią do momentu zakończenia tłumaczenia teoretycznie nadal należy używać tekstu zamieszczonego w oficjalnym wydaniu mszału z 1986 roku, który brzmi następująco:

„Módlmy się za Żydów, do których przodków Pan Bóg przemawiał, aby pomógł im wzrastać w miłości ku Niemu i w wierności Jego przymierzu. Wszchemogący, wieczny Boże, Ty dałeś swoje obietnice Abrahamowi i jego potomkom; wysłuchaj łaskawie prośby swojego Kościoła, aby *lud, który niegdyś był narodem wybranym*, mógł osiągnąć pełnię odkupienia”.

50 Por. tamże.

51 Warto wspomnieć choćby sytuację związaną ze zniszczeniem pomnika w Rajgrodzie w 2015 roku, por. *Dewastacja na cmentarzu w Rajgrodzie*, <https://jewish.org.pl/wiadomosci/dewastacja-na-cmentarzu-w-rajgrodzie-7208> 7.05.2015 (dostęp 17.12.2021).

Formuła wykorzystywana oficjalnie w polskim Kościele zawiera więc błąd w tłumaczeniu, który znacznie wypacza sens oryginału. Pojawił się pomysł wystąpienia z apelem do każdego z biskupów z osobna, aby z kolei oni wystosowali taką prośbę do księży w swoich diecezjach⁵². Mimo zawłości kanonicznych trzeba podkreślać absurdalność sytuacji związanej z modlitwą wielkopiątkową, nie jest ona bowiem kwestią subtelnej teologii, ale błędu w tłumaczeniu, który rzutuje na postrzeganie wybrania Izraela i samego Boga. „Dary łaski i wezwanie Boże są nieodwołalne” (Rz 11,29), nie można więc mówić o tym, że wybranie zostało w jakiś sposób odwołane, co sugeruje aktualnie obowiązujące tłumaczenie mszału⁵³.

2.6. Współczesny kontekst polityczny i trudności psychologiczne

W kontekście polskim na relacje chrześcijańsko-żydowskie bardzo duży wpływ ma bieżąca sytuacja polityczna. Im bardziej Kościół hierarchiczny ma związek z władzą państwową, tym bardziej ma związane ręce w kwestii dialogu z różnymi grupami społecznymi, w tym przypadku mniejszościami religijnymi. Islam w kontekście masowej imigracji do Europy jego wyznawców pochodzenia arabskiego wywołuje burzliwe reakcje internautów i kształtowanie opinii na ten temat przez często skrajne komunikaty medialne⁵⁴.

Często zapomina się o tym, że doświadczenie dialogu jest doświadczeniem trudnym nie tylko na poziomie społecznym, ale także czysto psychologicznym: konfrontuje nas to z pytaniami o własną tożsamość i wiarę – trudności z dialogiem międzyreligijnym biorą się z trudności z dialogiem w ogóle.

III. INICJATYWY NA RZECZ DIALOGU MIĘDZYRELIGIJNEGO W KOŚCIELE W POLSCE

W pierwszej kolejności zadaniem jest walka z dezinformacją i jawną nienawiścią w stosunku do wyznawców innych religii. W drugiej kolejności będzie to dotarcie do nieprzekonanych – dialog nie może być jedynie zajęciem grupy pasjonatów

52 Podczas wizyty polskich biskupów *ad limina Apostolorum* jesienią 2021 roku odbyły się rozmowy na temat zmiany tekstu modlitwy, por. wywiad z abp. Grzegorzem Rysiem, <https://www.youtube.com/watch?v=Uwm9LVlv8A4> (dostęp 13.11.2021).

53 Problem ten poruszył choćby abp Henryk Muszyński podczas sympozjum o modlitwie w ramach Wspólnej Radości Tory, por. H. Muszyński, *Jak się modlimy za Żydów?*, „Więź” nr 3, 2009, <https://wiesz.pl/2018/11/06/jak-sie-modlimy-za-zydow> (dostęp 17.02.2022).

54 Zob. np. raport Obserwatorium Debaty Publicznej „Kultury Liberalnej”, *Negatywny obraz muzułmanów w Polskiej prasie. Analiza wybranych przykładów z lat 2015–2016*, Warszawa 2017, https://bip.brpo.gov.pl/sites/default/files/Raport_Negatywny_obraz_muzułmanow_w_polskiej_prasie_Analiza_wybranych_przykladow_z_lat_2015_2016.pdf (dostęp 18.07.2021).

lub jeszcze mniejszej grupy ekspertów, ale czymś, co przenika myślenie kościelne na wszystkich poziomach funkcjonowania wspólnoty. Pewną szansę stanowi pandemiczna globalizacja, życie bowiem w znacznej mierze przeniosło się do Internetu, co spowodowało również kontakt z przedstawicielami innych krajów, religii i wyznań. Warto zauważyć, że choć Żydzi traktowani są jako obecni w Polsce „od zawsze”, tak muzułmanów uznaje się za rzeczywistość obcą – co jest oczywiście błędne w kontekście przede wszystkim istnienia polskich Tatarów i faktu, że Polska już w roku 1936 ustawowo uregulowała stosunki z Muzułmańskim Związkiem Religijnym⁵⁵.

3.1. Poziom indywidualny, rodzinny, parafialny

Punkt wyjścia dla dialogu powinny stanowić własna refleksja i formacja oraz zdobywanie wiedzy w tym zakresie, którą podzielić można się w gronie bliskich, przede wszystkim w ramach wychowania, w tym religijnego, dzieci. Pandemia uwidoczniła wyraźny trend trudności z zainteresowaniem młodzieży życiem Kościoła czy szerzej – sprawami religijnymi⁵⁶. Zainteresowanie nim młodych, a wcześniej znalezienie odpowiednich narzędzi to także istotna kwestia, której konsekwencje – negatywne bądź pozytywne – widoczne będą zwłaszcza w przyszłości. W parafiach i szkołach istotne jest kontynuowanie tego, co dzieje się w domach i innych wspólnotach – tematy związane z dialogiem mogą i powinny pojawiać się „po prostu” na kazaniach czy katechezie, za którą odpowiedzialność na terenie parafii ponosi proboszcz⁵⁷. W kontekście zaangażowania młodzieży można lepiej wykorzystać konkursy biblijne, olimpiady teologiczne itd.⁵⁸, w zależności od miejsca zamieszkania warto odnosić się do historii i życia lokalnej społeczności oraz udziału w nim przedstawicieli mniejszości religijnych.

Dialog praktykować można także w ramach wspólnot parafialnych poświęconych tej kwestii na różnych poziomach: nie tylko w ramach formacji duchowo-intelek-

55 Por. Ustawa z dnia 21 kwietnia 1936 r. o stosunku Państwa do Muzułmańskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej, <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu19360300240> (dostęp 26.11.2021). Ponadto tatarski przekład (tzw. *tefsir* – „komentarz”, „interpretacja”, eufemizm dla tłumaczenia) Koranu na język polski jest trzecim najstarszym na świecie – po łacińskim i włoskim. Odkrycia tego dokonali badacze z Centrum Badań Kitabistycznych, zob. <https://www.human.umk.pl/centrum-badan-kitabistycznych> (dostęp 4.09.2021).

56 Z drugiej strony pandemia pokazała katolikom możliwość domowej liturgii, znanej doskonale Żydom. Por. Ks. Perzyński: *Wciąż zbyt mało uczymy się od Żydów*, „Więź” 2.04.2021, <https://wiesz.pl/2021/04/02/ks-perzynski-wciaz-zbyt-malo-uczmy-sie-od-zydow/?fbclid=IwAR1DIUM7Y8YuprgiljpyOnFM33YkPBiP-Vyk72IttBeOwmzM0zpW0UIqMHc> (dostęp 13.11.2021).

57 Por. Konferencja Episkopatu Polski, *Dyrektorium Katechetyczne Kościoła katolickiego w Polsce*, Kraków 2001, nr 83.

58 W roku 2023 Lublin ma być Międzynarodową Stolicą Młodzieży – można zaproponować jakieś działania czy spotkania związane z dialogiem międzyreligijnym.

tualnej, ale także na poziomie praktycznym, np. wspólnych z wyznawcami innych religii dzieł miłosierdzia.

Ważne jest przemyślenie lepszego włączenia parafii w inicjatywy diecezjalne i ogólnopolskie takie jak obchody Dnia Judaizmu i Dnia Islamu – informacje na temat tych uroczystości często nie pojawiają się nawet w ogłoszeniach parafialnych i na stronach internetowych. Istotne jest więc szerokie informowanie o tych inicjatywach – wielu wiernych nie wie, że wiążą się z nimi konkretne działania, o ile w ogóle są informowani o ich istnieniu. Związane z tym jest znalezienie drogi do nowych uczestników dialogu, a nie jedynie współpraca z tymi już przekonanymi o jego ważności. Istnieją także możliwości spotkania się z przedstawicielami innych religii, choćby w formie „żywej biblioteki” czy innej, np. opartej na wspólnej lekturze świętych tekstów⁵⁹.

Istotne jest także popularyzowanie wspólnot poświęcających się dialogowi międzyreligijnemu w szczególny sposób, jak choćby Notre Dame de Sion – Sióstr Matki Bożej z Syjonu koncentrujących się na dialogu z judaizmem.

W kontekście popularnych w Polsce pielgrzymek do Ziemi Świętej warto zwrócić uwagę na fakt, że mimo wyjazdu do Izraela mają one kontekst *stricte* chrześcijański i nie dochodzi w ich trakcie do intencjonalnego spotkania z Żydami czy tradycją żydowską. Polskie pielgrzymki poruszają się najczęściej śladami Jezusa. Warto byłoby zwrócić uwagę na potencjał wykorzystania pielgrzymek dla dialogu. Wiąże się z tym konieczność pogłębionej i powszechnej formacji biblijnej⁶⁰.

3.2. Poziom diecezjalny - dni judaizmu i islamu

W diecezjach istotne jest kontynuowanie poprzednich sposobów formacji ku dialogowi, ale przede wszystkim pojawia się działanie na oficjalnej płaszczyźnie w ramach diecezjalnych rad lub komisji ds. dialogu⁶¹, dni judaizmu i islamu, przygotowania podręczników do nauki religii oraz formacji seminaryjnej i tej realizowanej w ramach wydziałów teologicznych.

Dzień Judaizmu w Kościele katolickim w Polsce, ustanowiony przez Konferencję Episkopatu Polski w 1997 roku, obchodzony jest corocznie 17 stycznia – co bardzo symboliczne, dzień przed rozpoczęciem każdorazowego Tygodnia Modlitw o Jed-

59 Rabin Stas Wojciechowicz przywołuje za przykład spotkania w seminarium prawosławnym w Petersburgu i tzw. bezkrytyczne podchodzenie do tekstu. W czytaniu brali udział chrześcijanie, Żydzi i muzułmanie.

60 Chrześcijaństwo zrodziło się z tzw. judaizmu Drugiej Świątyni, kiedy kierunek mesjański był bardzo silny. Judaizm rabiniczny narodził się później, już po zburzeniu świątyni jerozolimskiej.

61 Jest tak w przypadku choćby archidiecezji krakowskiej (Rada Dialogu) i łódzkiej (Komisja ds. Ekumenizmu i Dialogu Międzyreligijnego na Wydziale Duszpasterstwa).

ność Chrześcijan. Odbywają się wówczas różnego rodzaju spotkania i nabożeństwa z udziałem przedstawicieli wspólnot żydowskich. Odbywający się corocznie od 2001 roku Dzień Islamu w Kościele katolickim w Polsce (obchodzony z kolei tuż po zakończeniu Tygodnia Modlitw o Jedność Chrześcijan) także jest wpisany na stałe w kalendarz liturgiczny. W praktyce oba dni są świętowane tylko w niektórych, zazwyczaj największych miastach⁶². Dzień Judaizmu i Dzień Islamu w Kościele katolickim w Polsce to inicjatywy tyleż dobrze zakorzenione, co mało rozpowszechnione poza wąską grupą aktywnych uczestników dialogu międzyreligijnego.

W odpowiedzi na inicjatywy katolickie muzułmanie w Katowicach organizują Dzień chrześcijaństwa wśród muzułmanów⁶³, a Muzułmański Związek Religijny w RP w meczecie w Bohonikach organizuje Modlitwy o Pokój i Sprawiedliwość na Świecie⁶⁴.

3.3. Poziom centralny – episkopat i rady wspólne

Na szczeblu centralnym w ramach Konferencji Episkopatu Polski działa Rada ds. Dialogu Religijnego, koordynująca pracę trzech autonomicznych komitetów: ds. Dialogu z Judaizmem, ds. Dialogu z Religiami Niechrześcijańskimi, ds. Dialogu z Niewierzącymi. Przewodniczący Rady reprezentuje te trzy komitety na zewnątrz, zwłaszcza w kontaktach z dykasterią rzymską⁶⁵.

Polska Rada Chrześcijan i Żydów, powołana w 1989 roku, działa na rzecz współpracy chrześcijańsko-żydowskiej⁶⁶. Jako jedna z 34 narodowych organizacji jest członkiem parasolowej Międzynarodowej Rady Chrześcijan i Żydów (International Council of Christian and Jews, ICCJ)⁶⁷. Rada ma dwóch współprzewodniczących – jednego ze strony chrześcijańskiej i drugiego ze strony żydowskiej.

62 W przypadku Dnia Islamu do Warszawy na obchody centralne chętnie przyjeżdżają Tatarzy, biorą też nich udział dyplomaci z krajów muzułmańskich. Obchody centralne czasem dzielone są z Białymstokiem. Inne miasta to Kraków, Katowice (które są mocnym ośrodkiem dialogu z islamem), Olsztyn, Lublin, Pieniężno i Płock. W 2020 roku w polskiej parafii w Londynie również odbyły się obchody tego dnia. Ich gościem był najlepszy obecnie teolog muzułmański, który jest Polakiem, mieszkający w Wielkiej Brytanii imam Arkadiusz Miernik.

63 Zazwyczaj odbywa się to w Centrum Kultury i Dialogu „Doha” w Katowicach.

64 Zob. program z roku 2017: <http://mzr.pl/modlitwa-o-pokoj-i-sprawiedliwosc-na-swiecie> (dostęp 31.08.2021).

65 Zob. więcej: <https://episkopat.pl/rady-3/#1455604133816-bc5727f6-c91b> (dostęp 30.08.2021).

66 Zob. więcej: witryna Polskiej Rady Chrześcijan i Żydów, <https://www.prchiz.pl/beit> (dostęp 06.07.2021).

67 Zob. więcej: witryna International Council of Christians and Jews, <https://www.iccj.org/about-us.html> (dostęp 30.08.2021).

Wspomniana już Rada Wspólna Katolików i Muzułmanów⁶⁸ – istnieje od roku 1997, formalnie jako stowarzyszenie, a narodziła się na kanwie spotkań, także modlitewnych, i wspólnego działania⁶⁹. Na początku trzon rady ze strony muzułmańskiej stanowili Tatarzy⁷⁰. Celem rady jest rozwijanie dialogu poprzez wzajemnie poznanie religii, tradycji, kultury i historii, a także zwalczanie stereotypów. W swej działalności opiera się na sześćsetletniej tradycji pokojowego współżycia wyznawców chrześcijaństwa i islamu na ziemiach polskich i litewskich. Podobnie jak pierwsza wymieniona, rada ma dwóch współprzewodniczących, jednego ze strony muzułmańskiej i jednego ze strony katolickiej. Posiada oficjalne uznanie Konferencji Episkopatu Polski, a w pracach towarzyszy jej Delegat KEP ds. Dialogu Katolików z Muzułmanami.

3.4. Stowarzyszenia, konferencje i inne inicjatywy

Kolejną ważną inicjatywą jest Klub Chrześcijan i Żydów „Przymierze” oraz ustanowiona przezeń Nagroda im. ks. Stanisława Musiała. Wyróżnienie to przyznawane jest od roku 2008 w dwóch kategoriach: za twórczość w duchu dialogu i współpracy chrześcijańsko-żydowskiej i polsko-żydowskiej oraz za inicjatywy społeczne na rzecz wspomnianego dialogu i współpracy chrześcijańsko-żydowskiej i polsko-żydowskiej. Zwłaszcza druga kategoria to dobra okazja do odkrycia i spotkania wielu osób działających na rzecz dialogu i inspirujących do dalszych działań. Często ich praca zaczyna się od prób upamiętnienia lokalnej społeczności żydowskiej, a z biegiem czasu idzie coraz głębiej i dalej – punktem wyjścia jest tu więc konkretna sytuacja, która kieruje ku uniwersalnie rozumianemu dialogowi⁷¹.

68 Zob. więcej: Rada Wspólna Katolików i Muzułmanów, <http://www.radawspolna.pl> (dostęp 06.07.2021). Prof. Agata Skowron-Nalborczyk była też delegatką polskiego MSZ na spotkania ASEM Interfaith Dialogue (<https://www.aseminfoboard.org/events/1st-asem-interfaith-dialogue>), podczas których miała szansę opowiedzieć o działalności rady, kontaktach z Tatarami, i w ten sposób budować pozytywny obraz Polski jako kraju otwartego i gościnnego dla wyznawców innych tradycji religijnych.

69 O powołanie rady zabiegał Zbigniew Bielecki. W powstanie i działalność rady zaangażowani byli biskupi: Władysław Miziołek (biskup pomocniczy archidiecezji warszawskiej) i Tadeusz Pikus (biskup pomocniczy archidiecezji warszawskiej, a następnie biskup drohiczyński), a także werbiści: Stanisław Gródź SVD i Adam Wąs SVD.

70 W Polsce istnieją dwa główne muzułmańskie związki religijne – Muzułmański Związek Religijny w RP (zob. <http://mzr.pl>, dostęp 06.07.2021) skupia polskich Tatarów, zaś Liga Muzułmańska (zob. <http://islam.info.pl>, dostęp 06.07.2021) powołana do życia w roku 2001 także skupia sunnitów, ale jej członkami mogą być zarówno obywatele polscy, jak i osoby z prawem pobytu czasowego, których jest więcej. W Polsce istnieje więcej organizacji muzułmańskich, także szyickich, por. http://www.radawspolna.pl/index4fdd.html?option=com_content&task=view&id=23&Itemid=15 (dostęp 30.08.2021). Warto zaznaczyć, że wymienione Stowarzyszenie Muzułmańskie Ahmadiyya (zob. <https://www.ahmadiyya-islam.org/pl>) jest uznawane za heterodoksyjne (ruch ahmadijja wyłączono z ummy).

71 Fundatorami Nagrody są: Rektor Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prezydent Miasta Krakowa i Gmina Wyznaniowa Żydowska w Krakowie. Wyboru laureatów dokonuje kapituła,

Fundacja „Krzyżowa” dla Porozumienia Europejskiego – zorganizowany był tam projekt, w którym postawiono pytanie, co z tych relacji, które już mamy, może być przydatne dla społeczeństwa⁷². Dialog nie musi mieć formy związanej z badaniem doktryny, może realizować się w praktycznych działaniach na rzecz społeczeństwa, choćby w formie katalogu kwestii, w których można wystąpić razem, po zidentyfikowaniu wspólnych problemów i ich potencjalnych rozwiązań na gruncie współpracy międzyreligijnej.

Od 2009 roku 27 stycznia (w rocznicę wyzwolenia KL Auschwitz) co roku organizowany jest Dzień Pamięci o Ofiarach Holokaustu na Podkarpaciu. Uroczystości na początku odbywały się w Rzeszowie, potem w miarę upływu czasu włączane były kolejne miejscowości, których w roku 2019 było już 71. W obchody angażują się także Zakład Historii i Kultury Żydów Uniwersytetu Rzeszowskiego, zakon dominikanów oraz rzeszowski oddział IPN, obecni są rabini i księża⁷³. Inny przykład o charakterze lokalnym to Stowarzyszenie im. Jana Karskiego w Kielcach zajmujące się stosunkami polsko-żydowskimi. Organizuje ono wiele inicjatyw filozoficzno-religijnych takich jak Festiwal Duchowość czy Kieleckie Spotkania Chrześcijańsko-Żydowskie, ale też webinaria dla nauczycieli nt. reagowania na antysemityzm czy warsztaty i akcje dla młodzieży z kieleckich szkół⁷⁴.

Z innych inicjatyw: w 2005 roku zorganizowana została wspólna modlitwa wyznawców różnych religii podczas VI Zjazdu Gnieźnieńskiego „Europa dialogu. Być chrześcijaninem w pluralistycznej Europie” w intencji Europy i pokoju na świecie⁷⁵. Od 2019 roku organizuje się także wspólne z muzułmanami obchody Święta Zwiastowania⁷⁶. Powstał leksykon dla dziennikarzy *Nie bój się islamu* opracowany przez Agatę Marek i Agatę Skowron-Nalborczyk, doceniony również przez wyznawców islamu⁷⁷, wydawane są kalendarze trzech religii, miało miejsce spotkanie

której przewodniczy Rektor UJ. Zob. więcej: <https://www.przymierze.krakow.pl/nagroda> (dostęp 30.08.2021).

72 Zob. więcej: opis wydarzenia, <https://www.krzyzowa.org.pl/pl/dzialalnosc/akademia-europejska/aktualnosc/2431-przedstawiciele-judaizmu-chrzcijanstwa-i-islam-u-spotkaja-sie-w-krzyzowej-o-potencjale-integracyjnym-religii-w-nowym-projekcie-fundacji-krzyzowa-4> (dostęp 16.10.2021).

73 Na wieczornym nabożeństwie w kościele farnym uczestnicy modlą się za mieszkańców Rzeszowszczyzny, którzy zginęli, ratując Żydów, oraz za Żydów, którzy zginęli wraz z nimi; odczytywane są przy tym nazwiska ofiar.

74 Por. *X Kieleckie Spotkania Chrześcijańsko-Żydowskie „Beit Tefila – Dom Modlitwy”*, <http://jankarski.org.pl/spotkania> (dostęp 14.11.2021).

75 Zob. więcej: opis wydarzenia, <https://archidiecezja.pl/europa-dialogu-vi-zjazd-gnieznienski> (dostęp 26.11.2021).

76 Zob. więcej: *Chrześcijananie i muzułmanie razem wokół Maryi*, [Idziemy.pl](http://idziemy.pl), 23.03.2021, <http://idziemy.pl/kosciol/chrześcijananie-i-muzułmanie-razem-wokol-maryi/68516> (dostęp 26.11.2021).

77 Zob. A. Marek, A. Skowron-Nalborczyk, *Leksykon dla dziennikarzy: Nie bój się islamu*, <https://więź.pl/islam> (dostęp 18.07.2021).

Echo Asyżu⁷⁸, międzyreligijne sympozjum „Pielgrzymi prawdy, pielgrzymi pokoju” na Uniwersytecie Śląskim w Katowicach w przeddzień spotkania Benedykta XVI z przedstawicielami chrześcijan różnych wyznań, światowych tradycji religijnych i ludzi dobrej woli w Asyżu⁷⁹, ukazało się także specjalne wydanie „Życia Tatarskiego” z materiałami edukacyjnymi⁸⁰.

Międzynarodowe przedsięwzięcia, w których biorą aktywny udział polscy katolicy, to Forum Teologiczne Chrześcijaństwo-Islam w Stuttgarcie (Theologisches Forum Christentum–Islam)⁸¹ czy Ogólnoeuropejski Tydzień Spotkań Muzułmańsko-Chrześcijańskich (zwykle odbywający się przy Collegium Bobolanum w Warszawie lub w Białymstoku)⁸², który organizowany jest wspólnie przez strony katolicką i muzułmańską.

Przytoczyć można także pozytywną inicjatywę z Izraela, której współzałożycielem jest polski katolicki ksiądz Piotr Żelazko, Interreligious Initiative in the Negev. Przedstawiciele trzech monoteistycznych religii biorą udział w otwartych seminariach na tematy wiary, tolerancji i pokoju. Również w ramach tej inicjatywy Uniwersytet Ben Guriona w Beer Szewie oferuje kurs semestralny dla muzułmanów i Żydów, na którym studenci wspólnie studiują zarówno Biblię, jak i Koran⁸³.

78 Zob. informację na temat spotkania w 2011 roku w Krakowie: <https://www.ekai.pl/echo-asyzu-dzis-międzyreligijne-spotkanie-w-intencji-pokoju> (dostęp 31.08.2021).

79 Zob. *Pielgrzymi prawdy i pokoju w Katowicach*, Gość.pl, 26.10.2011, <https://www.gosc.pl/doc/994571.Pielgrzymi-prawdy-i-pokoju-w-Katowicach> (dostęp 31.08.2021).

80 Zob. „Życie Tatarskie” nr 45 (122), 2017, http://zycietatarskie.pl/wp-content/uploads/2018/02/zycie_tatarskie_12245.pdf (dostęp 31.08.2021).

81 Zob. więcej: witryna Theologisches Forum Christentum–Islam, <https://www.akademie-rs.de/themen/themenuebersicht/aktuell/theologisches-forum-christentum-islam> (dostęp 6.07.2021).

82 Zob. *Ogólnoeuropejski Tydzień Spotkań Chrześcijańsko-Muzułmańskich*, Tolerancja.pl, <https://www.tolerancja.pl/?ogolnoeuropejski-tydzien-spotkan-chrzescijansko-muzulmanskich,135> (dostęp 31.08.2021).

83 Por. *Interfaith dialogue in southern Israel pushes towards others, not hatred, says Fr Piotr Zelazko*, Asianews.it, 26.05.2017, <http://www.asianews.it/news-en/Interfaith-dialogue-in-southern-Israel-pushes-towards-others,-not-hatred,-says-Fr-Piotr-Zelazko-40853.html> (dostęp 13.11.2021). Wywiad z ks. Żelazką dotyczy kryzysu uchodźczego, zob. *Kościół, rusz na granicę*, „Tygodnik Powszechny” 5.11.2021, <https://www.tygodnikpowszechny.pl/kosciele-rusz-na-granice-169662> (dostęp 22.11.2021). W Wielkiej Brytanii jest wiele organizacji, które na lokalnym poziomie łączą dialog międzyreligijny z akcjami społecznymi, np. wspólnym zwiedzaniem obiektów religijnych, uprawianiem sportu czy inicjatywami na rzecz ochrony środowiska. Por. witrynę jednej z nich: <https://www.interfaith.org.uk/resources/local-1> (dostęp 13.11.2021). Kościół Episkopalny Saint Michael and All Angels w Dallas (Stany Zjednoczone) zorganizował panel dyskusyjny z udziałem rabina, imama i chrześcijańskiego duchownego. Rozmówcy poruszali szereg zagadnień religijnych, np. stosunku do świętych pism, popularnych stereotypów, ale także tematy społeczne i polityczne przez pryzmat swojej religii i odpowiadali na pytania widzów. Por. <https://www.youtube.com/watch?v=INIG636SnU4> (dostęp 13.11.2021).

Nie bez potencjału dla dialogu międzyreligijnego są także „świeckie” inicjatywy związane z Żydami i judaizmem w historii Polski⁸⁴ czy też współczesnymi wyzwaniem dialogu kultur⁸⁵.

ZAKOŃCZENIE

Prawdziwy dialog rodzi się ze spotkania i zakłada przy tym, że każdy pozostanie sobą: chrześcijanin chrześcijaninem, Żyd Żydem, a muzułmanin muzułmaninem. Niebezpieczeństwem jest ekstremizm, którego przykłady przytoczono także w tym raporcie i który należy zwalczać wszystkimi siłami, ale równie niebezpieczna jest obojętność, która zamyka na Drugiego i w konsekwencji prowadzi do zaistnienia skrajnych postaw.

Sytuacja w Polsce nie jest jednoznaczna – wiele robi się na rzecz dialogu na różnych poziomach funkcjonowania Kościoła, jednak te ogromne wysiłki jednostek i wspólnot mają relatywnie małe przełożenie na świadomość i zaangażowanie ogółu wiernych. Zbiornym postulatem wysuwany przez nas jako grupę roboczą jest rozszerzenie bogatej już działalności, nakreślonej pokrótce powyżej, przy wzięciu pod uwagę specyfiki naszego kraju i poszczególnych jego regionów, a także różnic między różnymi poziomami dialogu. Można rozwijać dialog przywódców, bo spotkania i publiczne gesty odgrywają ważną rolę, ale przede wszystkim trzeba nawiązywać i podtrzymywać przyjacielskie relacje, na podstawie których buduje się wiele inicjatyw. Ważnym wątkiem jest w tym także refleksja nad małżeństwami i rodzinami międzyreligijnymi zarówno od strony teologicznej i prawno-kanonicznej, jaki i doświadczenia życiowego. Najważniejsza pozostaje powszechna edukacja i formacja do dialogu, która będzie stanowiła punkt wyjścia do właściwej oceny aktualnej sytuacji religijno-kulturowej i podjęcia stosownych działań (w myśl klasycznej triady: widzieć – ocenić – działać⁸⁶).

84 Niezwiązany już bezpośrednio z chrześcijaństwem, ale raczej z historią Polski projekt Wirtualny Sztetl jest poświęcony polskim miejscowościom nie tylko w kontekście Zagłady, ale także o wpływie żydowskich mieszkańców na tworzenie i rozwój tych miejscowości, zob. więcej: witryna Wirtualny Sztetl. Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN, <https://sztetl.org.pl/pl> (dostęp 30.08.2021). Nie można także nie wspomnieć o Marszach Pamięci odbywających się w różnych miastach dla uczczenia rocznic związanych z Holokaustem oraz Marszach Żywych odbywających się raz do roku w Międzynarodowym Dniu Pamięci o Holokauście – 27 stycznia, w rocznicę wyzwolenia obozu Auschwitz-Birkenau (1945). Dzień Pamięci został uchwalony w 2005 roku przez Organizację Narodów Zjednoczonych dla uczczenia żydowskich ofiar II wojny światowej. Por. witryna March of the Living, <https://www.motl.org> (dostęp 30.08.2021).

85 Zob. np. Salam Lab – Laboratorium Pokoju, <https://salamlab.pl/pl> (dostęp 27.11.2021).

86 Pierwotnie triada ta wypracowana została przez duszpasterza robotników kard. Josefa-Léona Cardijna, potem pojawiła się w nauczaniu społecznym Jana XXIII, por. Jan XXIII, Encyklika o współczesnych przemianach społecznych w świetle zasad nauki chrześcijańskiej *Mater et Magistra*, 1961 (AAS 53), IV, 3.

WYBRANE ŹRÓDŁA

Sobór Watykański II, Deklaracja o stosunku Kościoła do religii niechrześcijańskich *Nostra aetate*, 1965 (AAS 58).

Strona Klubu Chrześcijan i Żydów „Przymierze”, <https://www.przymierze.krakow.pl>.

Strona Polskiej Rady Chrześcijan i Żydów, <https://www.prchiz.pl/beit>.

Strona Rady Wspólnej Katolików i Muzułmanów, <http://www.radawspolna.pl>.

**Kongres
Katoliczek
i Katolików**

Kongres Katoliczek i Katolików
ul. Szczęsna 26, 02-454 Warszawa
biuro@kongreskk.pl
www.kongreskk.pl